

हिमाल

संविधान यात्रा-२

नयाँ संविधान र सङ्घीयतासम्बन्धी बहस

प्राकृतिक स्रोत-साधनको जिल्लागत वितरण अवस्था*

जडिवुटी, ढुङ्गा-वालुवा, जलविद्युत्, खनिज पदार्थ, पर्यटकीय आकर्षण (हिमाल, राष्ट्रिय निकुञ्ज, ऐतिहासिक मठ-मन्दिर आदि) र कृषिजस्ता प्राकृतिक स्रोत-साधनको आधारमा नेपालका कुन जिल्ला बढी सम्पन्न र कुन जिल्ला विपन्न छन् भन्ने कुरालाई यहाँ आँकडामा दर्शाउन खोजिएको छ।

प्राकृतिक स्रोतबाट हुने सम्भाव्य आम्दानीका आधारमा कुन जिल्ला वा जिल्लावासी कति धनी हुन्छन् भनेर केलाउनका लागि सम्बद्ध जिल्लाको क्षेत्रफल र जनसङ्ख्याबीचको सम्बन्ध हेर्नुपर्ने हुन्छ। धेरै क्षेत्रफल भएका जिल्लाहरूमा क्रमशः डोल्पा (८,०८३ वर्ग किमी), हुम्ला (६,०५२ व. किमी), ताप्लेजुङ (३,६४६ व. किमी) र मुस्ताङ (३,५८८ व. किमी) आदि पर्छन् भने थोरै क्षेत्रफल भएका जिल्लामा भक्तपुर (१२३ व. किमी), ललितपुर (३८६ व. किमी) र काठमाडौं (४१४ व. किमी) आदि पर्दछन्।

जनघनत्व र नेपालका जिल्लाको क्षेत्रफलबीचमा उल्टो सम्बन्ध रहने गरेको पाइन्छ। अर्थात् धेरै क्षेत्रफल भएका जिल्लाको जनघनत्व न्यून छ भने थोरै क्षेत्रफल भएका जिल्लाको जनघनत्व अत्यधिक छ। जम्माजम्मी ४१४ वर्ग किमी भू-भागमा फैलिएको काठमाडौं जिल्लाको जनघनत्व २,६१३ छ भने हुम्लाको जनघनत्व जम्मा ७ मात्र छ। अर्को शब्दमा भन्दा, हुम्लाको १ वर्ग किमी क्षेत्रमा औसत ७ जना मानिसको बसोबास छ भने काठमाडौंमा त्यति नै क्षेत्रफलमा २,६१३ जना बस्दछन्। उच्च जनघनत्व भएका काठमाडौंपछिका अन्य जिल्लाहरूमा भक्तपुर

* हेर्नुहोस् नक्सा अनुसूची-१८, १८, २०, २१ र २२

(१,८३३ जना), ललितपुर (८५३ जना), महोत्तरी (५५३ जना) आदि पर्दछन्। त्यसैगरी डोल्पा, मनाङ र मुस्ताङ (४ जना), हुम्ला (७ जना), मुगु (१३ जना), रसुवा (३० जना), सोलुखुम्बु (३२ जना) आदि न्यून जनघनत्व भएका जिल्लामध्ये पर्दछन्।

नेपालको प्राकृतिक स्रोत-सम्पदा दोहनबाट हुने आम्दानीको हिसाब गर्दा निम्न पूर्वानुमानलाई आधार मानिएको छ:-

- कुनै पनि प्राकृतिक स्रोतको दोहन वा उपयोग विवेकसम्मत र वैज्ञानिक ढङ्गबाट मात्र हुनेछ।
- खनिज पदार्थको दोहन/उपयोग दिगो ढङ्गबाट ५०० वर्षसम्म गर्न सकिने गरी गरिनेछ।
- वनजङ्गल र जडिवृटीको दोहन/उपयोग गर्दा वातावरणमा नकारात्मक प्रभाव पर्ने छैन र हाल भएको वनजङ्गलको क्षेत्रफल पनि घट्ने छैन।
- दुङ्गा-बालुवा किक्दा कुनै ठाउँमा उपलब्ध परिमाणमध्ये हरेक वर्ष १० भागको एक भाग मात्र उत्खनन् गरिनेछ भन्ने अनुमान गरिएको छ। यसो गर्दा दुङ्गा-बालुवा उत्खनन् गर्दा प्रकृतिमा नकारात्मक प्रभाव (खोलाको गहिराई बढ्ने, पहिरो जाने, बाढी अनियन्त्रित भई विभिन्न क्षेत्रमा पस्ने आदि) वातावरणीय समस्या न्यून गर्न सकिन्छ भन्ने ठानिएको छ।
- पर्यटन क्षेत्रको सम्भाव्यता आकलन गर्दा विगत १५ वर्षमा त्यस क्षेत्रमा भएको सबभन्दा बढी आम्दानीलाई आधार बनाइएको छ। पर्यटन क्षेत्रमा हुनसक्ने सम्भावित विकास र आम्दानी यहाँ अनुमान गरिएभन्दा धेरै बढी पनि हुनसक्छ।
- विद्युतको हकमा, नेपालमा सम्भव ठानिएको (८०,००० मे.वा. भन्दा बढी) सबै क्षमता उपयोग गर्न सकिने मानेर त्यसको आम्दानी हिसाब गरिएको छ।
- कृषिमा हालको उत्पादकत्व २४८ प्रतिशतसम्म बढेर भारतको हरियाणा र पञ्जावको तहमा पुग्छ भन्ने आधारमा त्यसबाट हुने आम्दानीको हिसाब गरिएको छ।

उपर्युक्त आधारमा, जिल्लाहरूमा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोत-साधनसम्बन्धी आँकडाहरूको विश्लेषण गर्दा ७५ जिल्लाको आम्दानीको स्थिति तालिका-१ मा देखाएअनुसार हुने देखिन्छ। यहाँ आम्दानी भन्नाले प्राकृतिक साधन-स्रोतको उपयोग/दोहन गरेबापत सरकार (केन्द्र, क्षेत्र वा स्थानीयमध्ये जुनकुनै वा सबै)लाई प्राप्त हुने रोयल्टी र शुल्क भन्ने बुझनुपर्दछ। आर्थिक कारोबार गर्दा तिरिने कर, भन्सार आदिलाई गणनामा लिइएको छैन।

प्राकृतिक स्रोतको दोहनबाट हुने आम्दानी सम्बद्ध जिल्लाकै जनसङ्ख्याबीच बाँडफाँड गरिएको खण्डमा उच्चतम र न्यूनतम प्रतिव्यक्ति आम्दानी हुने १० जिल्लाको अवस्था तालिका-२ मा देखाइएको छ।

प्राकृतिक साधन-स्रोतको उपलब्धताका दृष्टिले कैलाली सबैभन्दा सम्पन्न जिल्ला देखिए पनि (तालिका-२) प्रतिव्यक्ति वार्षिक आम्दानीका हिसाबले मनाङ सबैभन्दा माथि देखिन्छ। यसो हुनाको कारण ती जिल्लाको अत्यधिक र न्यून जनसङ्ख्या हो। कैलालीको जनसङ्ख्या र जनघनत्व दुवै बढी छ भने मनाङको कम। प्रतिव्यक्ति आयको दृष्टिकोणबाट हेर्दा १० सम्पन्न जिल्लाहरूमध्ये सबै पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रका छन् भने विपन्नमा सबै तराईका जिल्लाहरू देखिन्छन्। मुख्य समस्याको जरो पनि यहीं छ। पूर्वी तराई, काठमाडौँ उपत्यका र रुपन्देहीमा जनघनत्व अत्यधिक छ भने उच्च पहाडी र हिमाली जिल्लाहरूमा न्यून छ। सबै प्राकृतिक

तालिका १

प्रमुख प्राकृतिक स्रोतहरू- वन, जडिबुटी, ढुङ्गा-बालुवा, पर्यटन, जलस्रोत र कृषिबाट प्राप्त हुने रोयल्टी आदि आमदानीको जिल्लागत विवरण

जिल्ला	क्षेत्रफल (व.किमी)	जनघनत्व (प्रति व.किमी)	समष्टिगत आय रु. करोडमा*	प्रतिव्यक्ति आय (रु.मा)
अछाम	१६६६	१३८	५३७.१६	२३२२५.०३
अर्घाखाँची	१२३८	१६८	१८.५२	८३६.७०
बागलुङ	१८१८	१४८	२६५.६८	८८७८.८८
बैतडी	१४६०	१६१	५३३.०८	२२७४०.५७
बझाङ	३४७८	४८	४३३.८८	२५८७६.७८
बाजुरा	२२३४	४८	१८.८०	१७३७.४४
बाँके	१८८२	२०५	१६६.३८	४३१२.४१
बारा	१२७३	४३८	२७.०१	४८३.०७
बर्दिया	२००४	१८१	१४६७.०१	३८३३८.२७
भक्तपुर	१२३	१८३३	७४.१०	३२८६.६०
भोजपुर	१५२७	१३३	५४३.४६	२६७६८.०५
चितवन	२२४०	२११	३४८.७१	७४०८.३६
डडेल्धुरा	१५०६	८४	४०२.०८	३१८७०.८३
दैलेख	१४५८	१५४	६६८.७१	२८६८३.८२
दाङ	३०६०	१५१	२६१.४४	५६५४.२२
दार्चुला	२३४८	५२	२७१.०३	२२२१६.३०
धादिङ	१८६८	१८१	८६६.३२	२८५३३.८०
धनकुटा	८०१	१८५	३०८.६८	१८६०२.३५
धनुषा	११८०	५६४	६१.८८	८२१.८५
दोलखा	२१२५	८६	४६५५.७८	२२७८६८.६०
डोल्पा	८०८३	४	३२६.५१	११०५१२.७८
डोटी	२०५५	१०१	१८६०.३७	८८८४४.३०
गोरखा	३५७४	८१	७००.७२	२४३१८.२४
गुल्मी	११०८	२६८	७३.८८	२४८०.७८
हुम्ला	६०५२	७	११०८.०८	२७३२०६.०६
इलाम	१६८१	१६७	४०.५८	१४३५.२६
जाजरकोट	२१८३	६१	२३१४.७८	१७१६३३.७५
फापा	१६१०	४२७	१५७४.७५	२२८८५.१८

संघीयताको स्वरूप र आधार

जुम्ला	२४८१	३६	४२८.१७	४७८७८.२८
काभ्रे	१३८४	२७७	३५.०६	८०८.०६
कैलाली	३२८३	१८७	४७७८.८७	७७४८३.००
कालीकोट	१६१०	६६	७०३.१०	६६५८४.०५
कञ्चनपुर	१६२२	२३३	८८६.२१	२३४५०.८७
कपिलवस्तु	१६५१	२८२	२७.५८	५७२.४४
कास्की	२०५०	१८६	७७८.०३	२०४७२.४०
काठमाडौं	४१४	२६१३	७१८.८८	६६४५.८७
खोटाङ	१५८२	१४५	१५३.५६	६६३६.५६
ललितपुर	३८६	८५३	८६५.६८	२८५८८.८०
लमजुङ	१६२३	१०८	२४३.१२	१३७२४.०४
महोत्तरी	१००१	५५३	३८.६४	७१६.१८
मकवानपुर	२४४४	१६१	८८१.१७	२४८८१.३४
मनाङ	२२६८	४	५७२.०३	५८६६७२.५८
मोरङ	१८२७	४६२	४२.८७	५०८.४१
मुगु	३३०५	१३	५१५.४७	११७३२०.२५
मुस्ताङ	३५८८	४	२१८.३८	१४६४३८.८२
म्याग्दी	२२०७	५२	२३७.५४	२०७५५.४६
नवलपरासी	२१५२	२६२	१३०.८५	२३२४.६८
नुवाकोट	११८५	२४१	३०.६५	१०६२.४७
ओखलढुङ्गा	१०७७	१४५	१५७.७२	१००६४.८६
पाल्पा	१४६२	१८४	२७.२१	१०१३.१८
पाँचथर	१२५२	१६१	४१८.१७	२०७४५.२४
पर्वत	५४२	२८१	४७.३५	३०००.१४
पर्सा	१४०६	३५४	३१.६२	६३५.८४
प्यूठान	१३२१	१६१	४०.५४	१८०७.८१
रामेछाप	१५४३	१३८	८४०.०२	३८५४७.४७
रसुवा	१४७८	३०	४८३.६८	११०३६६.४१
रौतहट	१०३८	५२५	२३.७१	४३४.८४
रोल्पा	१८८७	१११	४१.३६	१८६८.४८
रुकुम	२८०४	६७	४८८.२८	२६४४२.६५
रुपन्देही	१३०४	५४३	७४.६३	१०५३.४७
सल्यान	१८८१	११४	८८.८१	४६७८.६३
संखुवासभा	३४३०	४६	२८१८.३४	१७७०८०.८८

हिमाल संविधान-यात्रा: दुई

सप्तरी	१२८३	४४४	३४४.४५	६०३८.८८
सर्लाही	१२६४	५०३	४६.२२	७२७.०७
सिन्धुली	२४८६	११३	२२.८७	८१७.३१
सिन्धुपाल्चोक	२४४७	१२५	३८८.७०	१२७४१.२५
सिरहा	११४१	५०२	४५.०४	७८६.८६
सोलुखुम्बु	३३१८	३२	१६८१.४८	१५६१४६.५७
सुनसरी	११८५	५२४	१२१८.४७	१८४७५.७८
सुर्खेत	२४८८	११६	१३३८.६८	४६४३१.७०
स्याङ्जा	१०३७	३०६	८३.८५	२६४२.४४
तनहुँ	१५७२	२०१	५३३.३८	१६८२०.२८
ताप्लेजुङ	३६४६	३७	४५०.००	३३४०८.०७
तेह्रथुम	६७२	१६८	२८.७६	२६३१.०४
उदयपुर	२३००	१२५	८१३.३८	३१७४८.८७

*सम्बद्ध जिल्लाको वन, जडीबुटी, ढुंगा-बालुवा, पर्यटन, जलस्रोत र कृषि क्षेत्रबाट रोयल्टी आदि बापत स्थानीय, क्षेत्रीय वा केन्द्रीय सरकारलाई वार्षिक रूपमा प्राप्त हुनसक्ने रकम। यसमा, कर, भन्सार आदि दस्तुर समावेश गरिएको छैन।

स्रोत-साधन अडित नेपालको नक्सा हेर्ने हो भने स्रोतको प्रचुरता जनघनत्वको ठीक उल्टो (कैलाली, मोरङ र सुनसरी जिल्लाबाहेक) पहाडी र हिमाली जिल्लामा देखिन्छ। अर्थात् जहाँ खाने मुखहरू बढी छन् त्यहाँ प्राकृतिक स्रोतको कमी छ, अनि खाने मुख तथा काम गर्ने हातहरू कम भएको ठाउँमा प्राकृतिक स्रोत बढी छ।

प्राकृतिक स्रोतको प्रचुरता र जनघनत्व भिन्नाभिन्नै ठाउँमा रहँदा यो दुइटा बलको बीचमा मतैक्यता नभए यसले घर्षण पैदा गर्दछ। र, त्यसबाट द्वन्द्व जन्मन्छ। यस किसिमको द्वन्द्वलाई समयमै सुल्झाउन सकिएन भने उग्र र हिंसात्मक रूप लिनसक्ने सम्भावना पनि हुन्छ। विश्वका कैयौँ देशमा चलेका सशस्त्र सङ्घर्षहरू समयक्रममा प्राकृतिक स्रोतमाथिको हक, वर्चस्व र प्रयोगको मुद्दामा परिणत भएको पाइन्छ।

राज्य पुनर्संरचनाको चरणमा रहेको नेपाल पनि अहिले निकै ठूलो सङ्क्रमणकालीन अवस्थाबाट गुजिररहेको छ। नयाँ संविधानमा प्राकृतिक स्रोतको मुद्दालाई कसरी व्यवस्थित गर्ने भन्ने अहिलेको अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण सवाल हो। अधिकार, स्वायत्त शासन र आत्मनिर्णयको अधिकारको नाउँमा कुनै नेपाली रौतहट, बारा, बाजुरा, पर्सा आदि ठाउँमा जन्मिएकै कारणले गरिब हुन बाध्य हुनुपर्ने अनि कुनै नेपाली मनाङ, हुम्ला, दोलखा वा संखुवासभामा जन्मेकै कारणले घर बसी-बसी रोयल्टीबाट लाखौँ रकम आम्दानी गरी धनी बन्न सक्ने अवस्थाबारे अहिले नै राम्ररी सोचविचार गरी अधिकतम समानता सिर्जना गर्ने प्रयास गरिनुपर्छ। एउटै देशभित्र भिन्न समुदाय, भिन्न

तालिका २					
प्राकृतिक साधन-स्रोतका हिसाबले १० सम्पन्न र १० विपन्न जिल्ला					
सम्पन्न १० जिल्ला			विपन्न १० जिल्ला		
क्र.सं.	जिल्ला	वार्षिक आय (रु. करोडमा)	क्र.सं.	जिल्ला	वार्षिक आय (रु. करोडमा)
१.	कैलाली	४७७८	१.	वाजुरा	१८.८०
२.	दोलखा	४६५५	२.	अर्घाखाँची	१८.५२
३.	संखुवासभा	२८१८	३.	सिन्धुली	२२.८७
४.	जाजरकोट	२३१४	४.	रौतहट	२३.७१
५.	डोटी	१८६०	५.	वारा	२७.०१
६.	छापा	१५७४	६.	पाल्पा	२७.२१
७.	बर्दिया	१४६७	७.	कपिलवस्तु	२७.५८
८.	सुर्खेत	१३३८	८.	तेह्रथुम	२८.७६
९.	सुनसरी	१२१८	९.	नुवाकोट	३०.६५
१०.	हुम्ला	११०८	१०.	पर्सा	३१.६२

जिल्ला र भिन्न प्रदेश (भविष्यमा बन्ने) बीच अत्यधिक विभेद हुने कुरामा सतर्क हुनु जरुरी छ ।

आउँदा धेरै वर्षसम्मका लागि नेपालको मुख्य स्थायी आयको स्रोत यहाँका प्राकृतिक सम्पदा हुने निश्चित छ । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम बजार स्थिर छैन । बेलाबेलामा भइरहने विश्वव्यापी आर्थिक मन्दीको चक्रले कतिबेला 'रेमिट्यान्स'को स्रोत सुक्ने हो भन्ने निश्चित छैन । नेपाल मात्र होइन विश्वका धेरै गरिव देशहरू मूलतः कृषिमा या प्राकृतिक स्रोत, साधनमै निर्भर भइरहेका हुन्छन् । त्यसैले भविष्यमा बन्ने विभिन्न प्रदेशबीच र नेपाली-नेपालीबीचको अन्तरलाई कसरी न्यून गर्ने जसले गर्दा भविष्यमा नयाँ सशस्त्र द्वन्द्व ननिमित्तियोस् भनेर ध्यान दिनु आजको खाँचो भएको छ । १० वर्षको सशस्त्र द्वन्द्वबाट लथालिङ्ग भएको नेपाल अर्को त्यस्तै द्वन्द्वको आँधी खप्न सक्ने अवस्थामा छैन ।

त्यसो भए के गर्ने ? प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँडको रूपरेखा कस्तो हुनुपर्छ भनी छलफलको लागि यहाँ केही उपाय सुझाएको छ । यी उपाय आफैमा पूर्ण भने होइनन् । तर, त्यसले छलफलको सुरुआत भने गर्नेछ ।

- कृषि र वनजङ्गल बाहेक नेपालका अन्य प्राकृतिक स्रोत-सम्पदाको उपयोग वा दोहन १ प्रतिशतभन्दा कम मात्र हुनसकेको छ । तर, प्राकृतिक स्रोतको दोहन भविष्यमा निश्चय नै बढ्नेछ । यो तथ्यलाई अहिले नै विचार गरी संघीय संविधान बनाउँदा पहिचानको मुद्दा सँगसँगै प्राकृतिक स्रोतको मुद्दालाई पनि उत्तिकै महत्त्व दिनुपर्दछ ।

तालिका ३					
प्रतिव्यक्ति उच्चतम र न्यूनतम आय हुने जिल्लाहरू					
प्रतिव्यक्ति उच्चतम वार्षिक आय हुने १० जिल्ला			प्रतिव्यक्ति न्यूनतम वार्षिक आय हुने १० जिल्ला		
क्र.सं.	जिल्ला	रु. हजारमा	क्र.सं.	जिल्ला	रु. हजारमा
१.	मनाङ	६००	१.	रौतहट	०.४३
२.	हुम्ला	२७३	२.	वारा	०.४८
३.	दोलखा	२२५	३.	मोरङ	०.५०
४.	संखुवासभा	१७७	४.	कपिलवस्तु	०.५७
५.	जाजरकोट	१७१	५.	पर्सा	०.६३
६.	सोलुखुम्बु	१५६	६.	महोत्तरी	०.७१
७.	मुस्ताङ	१४६	७.	सिरहा	०.७२
८.	मुगु	११७	८.	सिन्धुली	०.८१
९.	डोल्पा	११०	९.	काभ्रेपलाञ्चोक	०.८०
१०.	रसुवा	११०	१०.	धनुषा	०.८२

- प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त 'रोयल्टी' केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय तहमा वैज्ञानिक आधारमा बाँडिनुपर्दछ ।
- प्राकृतिक स्रोतको आधारबाट हेर्दा हालको विकास क्षेत्रको अवधारणा काम लाग्ने खालको छैन, किनभने प्राकृतिक स्रोतको सम्भाव्यता कुनै विकास क्षेत्रमा अत्यधिक छ भने कुनैमा साँढे कम छ । त्यसैले राज्यको पुनर्संरचना जरुरी छ ।
- प्राकृतिक स्रोत-साधनको उपयोग गर्दा स्थानीय तहका जनताले रोजगारी पाउने विशेषाधिकार हुनुपर्दछ । तर, उच्च प्रविधियुक्त रोजगारीका लागि भने बाहिरबाट दक्ष जनशक्ति ल्याउन रोक्नुहुँदैन ।
- प्राकृतिक स्रोतसँग सम्बन्धित उद्योग/परियोजना आदिको वर्गीकरण गरी केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय तिनै ठाउँमा अधिकारको बाँडफाँड गरिनुपर्दछ ।
- वातावरण संरक्षणको जिम्मा मुख्य रूपमा स्थानीय तहमा रहने व्यवस्था बनाइए पनि यसको प्रभाव, स्वीकृतिवारे केन्द्र सरकार नै बढी जिम्मेवार रहनुपर्ने हुन्छ ।
- प्राकृतिक स्रोतको उपयोग/दोहनबाट प्राप्त हुने रोयल्टी ७० र ३० प्रतिशतको आधारमा केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय तहमा बाँडफाँड गर्नु उपयुक्त देखिन्छ । उदाहरणको निम्ति; यदि केन्द्रद्वारा सञ्चालित/प्रबर्द्धित प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी कुनै परियोजनाको आम्दानी रु.१०० छ भने केन्द्र सरकारले रु.७०, प्रादेशिक सरकारले रु.२१ र स्थानीय सरकारले रु.८ पाउने व्यवस्था हुनुपर्दछ । केन्द्रमा रु.७० किन राखिएको भन्ने प्रश्न आउन सक्छ । केन्द्र भनेको

छुट्टै प्रदेश होइन, यसका छुट्टै जनता हुँदैनन्। उसले त्यस्तो रकम अन्य गरिव प्रदेश र स्थानीय तहमा पुनर्वितरण र देश सञ्चालन (सुरक्षा, विदेश, सीमा आदि) को लागि खर्च गर्छ। तर, वर्गीकरणपश्चात् स्थानीय तहमा अधिकार दिइएका उद्योग/परियोजनाहरूको लाभ शतप्रतिशत नै स्थानीय सरकारले पाउने व्यवस्था गर्नुपर्दछ।

- ७० र ३० प्रतिशतको हिसाबले प्राकृतिक स्रोत बाँडफाँडको रूपरेखा अपनाउँदा पनि एउटा प्रदेशको नेपाली र अर्को प्रदेशको नेपालीबीच वितरण अथवा पहुँच/उपलब्धतामा ८ गुणाभन्दा बढी भिन्नता हुनुहुँदैन। सोभन्दा बढी भएमा/बढी भएको हदसम्म प्रदेशले या केन्द्रले अतिरिक्त कर लगाई त्यसलाई पुनर्वितरण गर्नु उपयुक्त हुन्छ। जस्तै: नेपालको प्रतिव्यक्ति आय रु.२५,००० छ भने सबभन्दा धनी प्रदेशको जनताको प्रतिव्यक्ति आय रु.७५,००० सम्म भएमा अतिरिक्त कर लगाउनुपर्दैन। त्यस्तै कुनै प्रदेशको प्राकृतिक स्रोतले भरिपूर्ण कुनै ठाउँका बासिन्दाको प्रतिव्यक्ति आय रु.२,२५,००० सम्म भएमा अतिरिक्त कर लगाउनुपर्दैन। अन्यथा बढी भएको हदमा अतिरिक्त कर लगाई सो रकम प्राकृतिक स्रोतबाट विमुख जनतामा पुनर्वितरणको लागि छुट्याउनुपर्दछ। यसो गर्नुको मुख्य कारण, नागरिक-नागरिकबीचको विभेद कम गरी भविष्यमा प्राकृतिक स्रोतको कारणले उत्पन्न हुनसक्ने द्वन्द्वलाई कम गर्नु हो।

काठ-दाउरा र जडिबुटी

सन् १९७८/७९ मा भू-उपग्रहबाट खिचिएको फोटोको विश्लेषणको आधारमा त्यसवेला नेपालमा करिब ५७ लाख हेक्टर जङ्गल रहेको थियो। सो क्षेत्रफल घटेर सन् १९८४ मा करिब ४३ लाख हेक्टरमा छरेको पाइन्छ। त्यसपछि सामुदायिक वनको योगदान तथा राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरूको सहयोग/दबावमा वन फडानी केही नियन्त्रण भई हालसम्म नेपालको वन क्षेत्रफल समग्रमा स्थिर रहेको पाइन्छ।

नेपालको वनमा रहेका रुखहरूको औसत गोलाइ घनत्व (Stem Volume) १७८ घन मिटर प्रति हेक्टर रहेको छ। वनको वार्षिक वृद्धिदर प्रतिहेक्टर ३ घ.मि. (हिमाली क्षेत्र) देखि १३ घ.मि. (तराई क्षेत्र) रहेको पाइन्छ। यस आधारमा वनको औसत राष्ट्रिय वृद्धिदर करिब ५ घनमिटर जति हुने विज्ञहरूको आकलन पाइन्छ। नेपालमा सबैभन्दा बढी पाइने काठ साल हो। यसले सम्पूर्ण वनको करिब २८ प्रतिशत अंश ओगटेको छ। नेपालमा घर निर्माण तथा फर्निचरका लागि सालको काठलाई सबैभन्दा राम्रो मानिन्छ। सालको काठमा सरकारले प्रति क्यू.फि. रु.२५० रोयल्टी लिने गरेको छ। यस्तै सल्ला, सिसौ, मसला, जामुन, चाँप तथा अन्य कु-काठहरू पनि नेपालमा प्रशस्त मात्रामा पाइन्छन्। कु-काठमा सरकारले प्रति क्यू. फिट रु.४० रोयल्टी लिन्छ। यसरी, सुकाठ (साल) र कुकाठ दुवैको रोयल्टीलाई एकै ठाउँमा राखी हिसाब गर्दा सरकारले औसत प्रति क्यू.फि. रु.८७.५० रोयल्टी प्राप्त गर्ने गरेको पाइन्छ।

यस अध्ययनमा निम्नलिखित अनुमानको आधारमा वनजङ्गलबाट राज्यलाई प्राप्त हुने रोयल्टी

तथा अन्य दस्तुरको जिल्लागत आकलन गरिएको छः

क) वनबाट प्रति वर्ष प्रति हेक्टर पाँच क्यू.मि. काठ/दाउरा निकाल्दा वनको विद्यमान अवस्था यथावत् कायमै रहने र वातावरण एवं पारिस्थितिक प्रणाली (इकोसिष्टम)मा प्रतिकूल असर नपर्ने भएकोले प्रति वर्ष प्रति हेक्टर पाँच क्यू.मि. काठ/दाउरा निकालिन्छ र सोबापतको रोयल्टी राज्यमा जान्छ ।

ख) वन कटानीमा गैरकानूनी कार्य हुँदैन, सम्पूर्ण कटानीको रोयल्टी सरकारलाई प्राप्त हुन्छ ।

ग) विगत १५ वर्षमा विभिन्न जिल्लामा भएको वन कटानी र प्राप्त रोयल्टीलाई विश्लेषण गर्दा हरेक १४ क्यू.फि. काठ कटानी हुँदा राज्यको कोषमा १ क्यू.फि. काठको मात्र रोयल्टी प्राप्त भएको पाइएको छ । तर यहाँ हिसाब गर्दा विगतमाथै भोलिका दिनमा रोयल्टीमा चुहावट हुने छैन भन्ने मानेर रोयल्टीबापत प्राप्त हुने सबभन्दा बढी आम्दानीलाई आधार मानिएको छ । यस अनुसार संखुवासभा, दाङ र कैलालीले वार्षिक रु.२ करोडभन्दा बढी रोयल्टी पाउने देखिन्छ भने भक्तपुरले सबभन्दा कम अर्थात् रु.२ लाख मात्र ।

पचहत्तरै जिल्लाको वनजङ्गलबाट प्राप्त हुने रोयल्टीको सम्भाव्य आकलन तालिका तालिका-४ मा दिइएको छ ।

तालिका ४					
काठ-दाउरा र जडिबुटीबाट राज्यलाई प्राप्त हुनसक्ने रोयल्टी आदि रकम					
जिल्ला	काठ-दाउरा (रु.करोडमा)	जडिबुटी (रु.करोडमा)	जिल्ला	काठ-दाउरा (रु.करोडमा)	जडिबुटी (रु.करोडमा)
अछाम	०.८१	४.८२	डडेल्धुरा	१.२६	८.८२
अर्घाखाँची	०.८०	०.३७	दैलेख	०.३५	६.६२
बाग्लुङ	१.०७	१.३३	दाङ	२.११	२८.३१
बैतडी	०.८५	४५.१२	दार्चुला	०.८०	११६.२८
बरुङ	१.१२	८.७३	धादिङ	०.८०	१८.४६
बाजुरा	१.०३	३.८८	धनकुटा	०.४०	१.८५
बाँके	१.२४	३.२१	धनुषा	०.२५	४.८०
बारा	०.५२	१०.५८	दोलखा	१.०३	४.२२
बर्दिया	०.७०	४.२१	डोल्पा	०.७०	१००.८७
भक्तपुर	०.०२	०.३४	डोटी	१.५८	२७.८८
भोजपुर	०.८२	४.०८	गोर्खा	०.४८	३.६१
चितवन	१.४२	२.४८	गुल्मी	०.४५	०.१२

हुम्ला	०.८२	४०.२८	पाँचथर	०.६५	८.००
इलाम	०.८८	१.४८	पर्वत	०.२८	०.३३
जाजरकोट	१.४८	३६.६५	पर्सा	०.८५	६.२७
कापा	०.२१	०.००	प्युठान	०.८०	४.८१
जुम्ला	१.१५	४०.२८	रामेछाप	०.५७	१.८५
काभ्रे	०.८१	१.००	रसुवा	०.२१	७.१८
कैलाली	२.३०	००.००	रौतहट	०.२३	५.१६
कालीकोट	१.०८	१३.०३	रोल्पा	१.०३	२३.०७
कञ्चनपुर	०.८७	०.८२	रुकुम	१.८८	८४.३८
कपिलवस्तु	०.८०	०.०७	रुपन्देही	०.३५	१.४३
कास्की	०.८८	०.३१	सल्यान	१.४०	८४.३६
काठमाडौं	०.१५	२७.८१	संखुवासभा	२.४१	८२.८१
खोटाङ	०.८८	०.१६	सप्तरी	१.४८	१.८६
ललितपुर	०.२३	८.२२	सर्लाही	०.३४	०.२७
लमजुङ	०.८१	६.३५	सिन्धुली	१.७४	३.८४
महोत्तरी	०.२७	१.५७	सिन्धुपाल्चोक	१.०१	४.४०
मकवानपुर	१.६४	२४.०४	सिरहा	०.३०	०.४१
मनाङ	०.४८	०.५०	सोलुखुम्बु	०.८४	०.६४
मोरङ	०.६१	२.१७	सुनसरी	०.२७	३.५६
मुगु	१.२२	१८.८७	सुर्खेत	१.८५	१५.७७
मुस्ताङ	०.४८	०.००	स्याङ्जा	०.३५	०.०१
म्याग्दी	०.८३	०.८७	तनहुँ	०.४८	०.०५
नवलपरासी	१.३४	२.८७	ताप्लेजुङ	१.७१	४.१४
नुवाकोट	०.५४	३.२८	तेह्रथुम	०.२६	८.४१
ओखलढुङ्गा	०.३८	१.२०	उदयपुर	१.३२	८.४७
पाल्पा	०.७८	१.६२			

स्रोत: १) फरेष्ट रिसोर्सेज अफ नेपाल (१८८७-१८८८) नं. ७४, वन सर्वेक्षण महाशाखा, वन विभाग, नेपाल। २) जडिबुटीको रोयल्टी तथा वन र वन क्षेत्रफलसम्बन्धी आँकडाहरू वन विभागका विभिन्न प्रकाशनहरूबाट लिइएका हुन्।

खनिज, ढुङ्गा-बालुवा र विद्युत्

खनिज पदार्थ: आर्थिक लाभको सम्भावना

नेपालको विविधतापूर्ण भू-बनोटका आधारमा धेरै प्रकारका खनिज पदार्थहरू (फलाम, सुन, युरेनियम, पेट्रोलियम आदि) पाइने अनुमान पहिलेदेखि गरिँदै आएको छ। अधिल्लो शताब्दीतिर केही फलाम र तामा खानीहरू सञ्चालन भएको इतिहास पाइए पनि यताका वर्षमा यस्ता धातुजन्य खानीहरू यदाकदा मात्र अस्तित्वमा देखिन्छन्। नेपालको खनिज स्रोतको अहिलेसम्म विस्तृत अध्ययन भई नै सकेको छैन। सामान्य अध्ययनहरूले देशभरिमा विभिन्न ६२ प्रकारका खनिज पदार्थ भेटिएको देखाएका छन्।

नेपाल सरकारको खानी विभागले विभिन्न २५ जिल्लामा रहेका १३ प्रकारका खनिजहरूको आर्थिक उपयोगिता, सम्भाव्य परिमाण र गुणस्तर समेत समेटिने गरी विस्तृत अध्ययन गरेको छ (हे. तालिका-५)। यो आलेख त्यही अध्ययनका आँकडामा आधारित छ।

विभागले पहिचान गरेका १३ प्रकारका खनिज पदार्थहरू उत्खनन् गर्दा आर्थिक दृष्टिकोणले लाभदायक हुने देखिएका कारण तिनको मात्र विश्लेषण गरिएको हो। किनभने खनिज हुनु मात्रै ठूलो कुरा हुँदैन। मुख्य कुरा त कुनै खनिज उत्खनन् गर्दा लाग्ने खर्च त्यसको बजार मूल्यभन्दा कम वा बढी के हुन्छ भन्ने हो। एक लिटर पेट्रोल या एकग्राम सुन उत्खनन् गर्दाको खर्च हालको बजार भाउभन्दा पनि बढी पर्ने भएमा त्यसबाट तत्काल आर्थिक फाइदा सम्भव हुँदैन।

२५ जिल्लामा उपलब्ध १३ प्रकारका खनिज पदार्थ उत्खनन् गर्दा विभिन्न जिल्ला, प्रदेश वा सिङ्गो देशलाई हुनसक्ने आर्थिक लाभको लेखाजोखा निम्न सीमाभित्र रहेर गरिएको छ:

- (क) नेपालमा पाइने खनिजहरूमध्ये आर्थिक उपयोगिता र किटानी परिमाण भएकालाई मात्र लिइएको छ।
- (ख) खनिजबाट राज्यले भाडा/रोयल्टीबापत १० प्रतिशत रकम प्राप्त गर्छ भन्ने मानिएको छ।
- (ग) खानीको कुल क्षमता रित्तिन ५०० वर्ष लाग्छ भन्ने मानेर हिसाब गरिएको छ। [कुनै सानो खानी १०/१५ वर्षमै रित्तिन सक्छ भने ठूला खानीहरू एक हजार वर्षसम्म पनि उत्खनन् भइरहेका हुन्छन्। जस्तै: दक्षिण अफ्रिकामा रहेका सुन र हीराका कतिपय खानीहरू विगत ३ सय ५० वर्षदेखि निरन्तर रूपमा उत्खनन् भइरहेका छन् र ती अझै कैयौं वर्ष चल्ने छन्। त्यसकारण नेपालमा भएका खानीहरू पनि ५०० वर्षसम्म उत्खनन् भइरहन सक्छन् भन्ने अनुमानलाई आधार बनाएर खानीबाट उत्पादन हुने खनिज र सोबाट हुने फाइदालाई ५०० वर्षसम्ममा बाँडी हिसाब गरिएको छ। तर, कतिपय खानी सोभन्दा छिटो र कतिपय ५०० वर्षभन्दा पछिसम्म पनि उत्खनन् भइरहन सक्छन्। छिटो उत्खनन् भएमा प्रतिवर्ष आम्दानी बढ्ने र ढिलो भएमा घट्ने हुनसक्छ।]
- (घ) नेपाल र भारतको बजारमा विक्री वितरणमा नरहेका खनिजहरूको मूल्य लण्डन मेटल एक्सचेञ्जको दरलाई आधार मानेर हिसाब गरिएको छ।
- (ङ) खनिज उत्पादनको क्रममा सिर्जना हुने रोजगारी तथा आय कर र त्यसका अन्य आर्थिक असरलाई गणनामा पारिएको छैन। [जस्तै: खनिज उत्खनन् गर्दा रोजगारी सिर्जना हुने

तालिका ५

आर्थिक दृष्टिकोणले लाभप्रद र निश्चित परिमाणसमेत थाहा भइसकेका १३ वटा खनिज पदार्थको विवरण

मकवानपुर		बाग्लुङ	
तामा (कपर)	२३ लाख मे.टन	तामा (कपर)	४० हजार मे.टन
सिसा (लिङ)	२० लाख मे.टन	भोजपुर	
जस्ता (जिङ्ग)	२० लाख मे.टन	तामा (कपर)	१० लाख मे.टन
बालुवा (सिलिका स्याण्ड)	१० करोड ६१	डडेल्धुरा	
लाख मे.टन		तामा (कपर)	१७ लाख मे.टन
चुनदुङ्गा (लाइम स्टोन)	२ करोड १०	रसुवा	
लाख मे.टन		चाँदी (सिलवर)	२३ मे.टन
धादिङ		जस्ता (जिङ्ग)	८ लाख ५० हजार
तामा (कपर)	२० लाख मे.टन	मे.टन	
चुनदुङ्गा (लाइम स्टोन)	५ लाख मे.टन	ललितपुर	
सोलुखुम्बु		फलाम (आयरन)	१ करोड ७ लाख
तामा (कपर)	२५ लाख मे.टन	मे.टन	
सिसा (लिङ)	१ लाख ६०	सिसा (लिङ)	१ लाख मे.टन
हजार मे.टन		जस्ता (जिङ्ग)	१७ लाख मे.टन
उदयपुर		सङ्ग्रामरमर (मार्बल)	६२ लाख घनमिटर
तामा (कपर)	३ लाख मे.टन	रामेछाप	
म्याग्नेसाइट	२ करोड मे.टन	फलाम	१ करोड ५० लाख
चुनदुङ्गा (लाइम स्टोन)	११ करोड ६०	मे.टन	
लाख मे.टन		चितवन	
तनहुँ		फलाम	८ लाख मे.टन
तामा (कपर)	२ लाख मे.टन	दोलखा	
खरिदुङ्गा (टाल्क)	१ लाख मे.टन	म्याग्नेसाइट	१८ करोड मे.टन
फलाम (आयरन)	८० हजार मे.टन	खरिदुङ्गा	४ लाख मे.टन
संखुवासभा		बैतडी	
जस्ता (जिङ्ग)	१ लाख ६०	म्याग्नेसाइट	२ करोड मे.टन
हजार मे.टन			

कापा		धनकुटा	
पाइराइट	३० लाख मे.टन	चुनदुङ्गा	१ करोड ७५ लाख मे.टन
काठमाडौं		काभ्रे	
बालुवा	१ अर्ब ६ करोड मे.टन	चुनदुङ्गा	१ करोड मे.टन
चुनदुङ्गा	१ करोड ४५ लाख मे.ट.	दाङ	
मनाङ		चुनदुङ्गा	१ करोड मे.टन
टोर्मालाइन	१२४५ मे.टन	कोइला	१ करोड २० लाख मे.टन
सुर्खेत		पाल्पा	
चुनदुङ्गा	३ करोड १६ लाख मे.ट.	कोइला	२५ लाख मे.टन
अर्घाखाँची		प्युठान	
चुनदुङ्गा	१ करोड ७५ लाख मे.ट.	कोइला	२५ लाख मे.टन

स्रोत: नेपालका खनिज पदार्थ, खानी तथा भू-गर्भ विभाग, सन् २००४

र सो रोजगारीबाट राज्यलाई थप आय-आर्जन हुने तथा उत्खनन् गर्ने कम्पनीले कमाएको आम्दानीमा राज्यलाई आयकर आउने हुन्छ। त्यस्तै उत्खनन् गर्न ल्याइएका औजारहरूमा भन्सार राजस्व पनि प्राप्त हुन्छ। तर, यस्ता रकमको यहाँ गणना गरिएको छैन।]

उपर्युक्त आधारमा हिसाब गर्दा; खनिज पदार्थको उपलब्धताको आधारमा सबैभन्दा धनी जिल्ला दोलखा हुने देखिन्छ, जहाँ विश्वकै तेस्रो सबैभन्दा ठूलो म्याग्नेसाइटको खानी छ। गुणस्तरको हिसाबले यहाँको म्याग्नेसाइट निकै राम्रो मानिएको छ। अन्य जिल्लाहरूको खनिजजन्य आम्दानी तालिका-६ मा दिइएको छ।

तालिका ६

खनिज पदार्थबाट हुने आर्थिक लाभको जिल्लागत विवरण

जिल्ला	रु. करोडमा	जिल्ला	रु. करोडमा
अछाम	०.००	बझाङ	०.००
अर्घाखाँची	७.००	बाजुरा	०.००
बाग्लुङ	८.८०	बाँके	०.००
बैतडी	४७४.२०	बारा	०.००

संघीयताको स्वरूप र आधार

बर्दिया	०.००	मोरङ	०.००
भक्तपुर	०.००	मुगु	०.००
भोजपुर	२२३.३०	मुस्ताङ	०.००
चितवन	५१.४०	म्याग्दी	०.००
डडेल्धुरा	३८१.५०	नवलपरासी	०.००
दैलेख	०.००	नुवाकोट	०.००
दाङ	६२.५०	ओखलढुङ्गा	०.००
दार्चुला	०.००	पाल्पा	१२.२०
धादिङ	४३६.७०	पाँचथर	०.००
धनकुटा	४.००	पर्वत	०.००
धनुषा	०.००	पर्सा	०.००
दोलखा	४२७२.००	प्युठान	१२.२०
डोल्पा	०.००	रामेछाप	६७२.००
डोटी	०.००	रसुवा	६०.००
गोर्खा	०.००	रौतहट	०.००
गुल्मी	०.००	रोल्पा	०.००
हुम्ला	०.००	रुकुम	०.००
इलाम	०.००	रुपन्देही	०.००
जाजरकोट	०.००	सल्यान	०.००
कापा	१५४२.००	संखुवासभा	११.२०
जुम्ला	०.००	सप्तरी	०.००
काभ्रे	४.१०	सर्लाही	०.००
कैलाली	०.००	सिन्धुली	०.००
कालीकोट	०.००	सिन्धुपाल्चोक	०.००
कञ्चनपुर	०.००	सिरहा	०.००
कापिलवस्तु	०.००	सोलुखुम्बु	५७७.६०
कास्की	०.००	सुनसरी	०.००
काठमाडौं	५३६.५०	सुर्खेत	१२.६०
खोटाङ	०.००	स्याङ्जा	०.००
ललितपुर	७६७.५०	तनहुँ	११७.३०
लमजुङ	०.००	ताप्लेजुङ	०.००
महोत्तरी	०.००	तेह्रथुम	०.००
मकवानपुर	८६०.४०	उदयपुर	५८७.४०
मनाङ	१११.६०		

स्रोत: खानी तथा भू-गर्भ विभागको वार्षिक प्रतिवेदन सन् २००७ र अन्य अप्रकाशित दस्तावेजहरू ।

दुङ्गा, बालुवा, गिट्टीको निकासी: सम्भावना र लाभ

नेपालका करिब सबै जिल्लामा थोरबहुत दुङ्गा, बालुवा पाइन्छ। कतिपय जिल्लामा सो जिल्लाको माग धान्न पनि नपुग्ने बालुवा, दुङ्गा र गिट्टीको स्रोत उपलब्ध छ भने कतिपय जिल्लामा आफ्नो आवश्यकता भन्दा धेरै बढी परिमाणमा उपलब्ध छ। समग्रमा हेर्दा, तराईका प्रायः सबैजसो जिल्ला र तराईसँग जोडिएका चुरे पर्वत पर्ने केही जिल्लाहरूमा दुङ्गा, बालुवाको परिमाण अत्यधिक छ। ती जिल्लाहरूबाट भारततर्फ ठूलो परिमाणमा गिट्टी-दुङ्गा निर्यात पनि हुँदै आएको छ। यसरी दुङ्गा, गिट्टी, बालुवा निर्यात गरी आम्दानी गर्ने जिल्ला २३ वटा छन्।

काठमाडौं, पोखरा, विराटनगर आदि आन्तरिक बजारमा पनि बालुवा, दुङ्गा र गिट्टी तिनका छिमेकी जिल्लाहरूबाट ठूलो परिमाणमा आउने र खपत हुने गर्छ। तर, भरपर्दो आँकडाको अभावमा यस्ता आन्तरिक बजारबाट हुने आम्दानीलाई यहाँ गणना गरिएको छैन। अर्थात् तालिका-७ मा देखाइएको आम्दानी गिट्टी, दुङ्गा र बालुवा भारतको बजारमा निर्यात गर्दा आउने आम्दानी मात्र हो।

गिट्टी, दुङ्गा र बालुवा निर्यात गर्दा हुने आम्दानीको हिसाब गर्दा थप निम्न वृंदाहरूलाई आधार बनाइएको छ:

- (क) दुङ्गा, बालुवाका मात्रात्मक परिमाण क्षेत्रगत रूपमा मात्र उपलब्ध भएकोले सोलाई सोही क्षेत्रका तराईका जिल्लामा बराबर बाँडिएको छ।
- (ख) दुङ्गा, बालुवा, गिट्टीको उद्गमस्थल पहाडी तथा हिमाली जिल्ला हुन्। त्यसैले यसको आम्दानीलाई पहाडी र हिमाली जिल्लामा पनि थोरबहुत पुनर्वितरण गर्नुपर्ने कुरा सामाजिक न्यायको दृष्टिकोणले ठीक देखिए तापनि यस लेखमा त्यो कुरालाई ध्यान दिइएको छैन। क्षेत्रगत रूपमा उपलब्ध परिमाणलाई तराईका जिल्लामा मात्र बाँडफाँड गरिएको छ।
- (ग) कुनै खोला दुई जिल्लाको सिमानामा पर्ने भए आम्दानी दुवै जिल्लालाई बराबर बाँडिएको छ।
- (घ) वातावरणमा असर नपर्ने गरी दिगो ढङ्ग (Sustainable) बाट दुङ्गा, बालुवा, गिट्टी निकाल्न मिल्ने अवधि दश वर्ष मानिएको छ। [साधारणतया खोलामा हरेक ३/४ वर्षमा बाढी आउँदा प्रशस्त दुङ्गा, वाउल्डर, बालुवा बगाएर ल्याउने प्रक्रिया चल्छ। त्यसकारण खोलामा भएको बालुवा, गिट्टी हरेक वर्ष कति निकाल्ने भन्नेबारे निश्चित मान्यता तयार भइसकेको परिप्रेक्ष्यमा ८ देखि १० वर्षको ('रि-साइक्लिङ') अवधिलाई आधार मानी खोलाबाट दुङ्गा, वाउल्डर, बालुवा निकाल्ने गरी यसको आम्दानीलाई बाँडफाँड गरिएको छ।]
- (ङ) यसरी हिसाब गर्दा दुङ्गा, बालुवा र गिट्टी निकाल्ने अहिलेको दर करिब १२/१४ गुणा बढी देखिन्छ। [जस्तै: रुपन्देही, कैलालीलगायतका तराईका केही जिल्लामा जुन दरले बालुवा/वाउल्डर खोलाबाट निकाल्ने काम भइरहेको छ, त्यसले निकट भविष्यमा त्यहाँ धेरै ठूलो प्राकृतिक विपत्ति निम्त्याउने देखिन्छ। अर्थात् रुपन्देहीमा वार्षिक रु.७.५ करोड हाराहारीमा मात्र रोयल्टी प्राप्त हुनेगरी दुङ्गा, वाउल्डर, बालुवा निकालिनुपर्नेमा हाल रु.१ अर्बभन्दा बढी रोयल्टी प्राप्त गर्ने गरी अनियन्त्रित रूपमा बालुवा, गिट्टी निकालिरहेको अवस्था छ। खोला, नदी वा पहाडको यस्तो दोहन दिगो/टिकाउ हुनसक्दैन।]

तालिका ७

जिल्लागत हिसाबमा ढुङ्गा/बालुवा/गिट्टीको आर्थिक सम्भाव्यता

जिल्ला	रु. करोडमा	जिल्ला	रु. करोडमा
अछाम	०.००	काभ्रे	०.००
अर्घाखाँची	०.००	कैलाली	६७०.००
बागलुङ	०.००	कालीकोट	०.००
बैतडी	०.००	कञ्चनपुर	६७०.६०
बझाङ	०.००	कपिलवस्तु	७.५०
बाजुरा	०.००	कास्की	०.००
बाँके	१४६.३०	काठमाडौं	०.००
बारा	१.१०	खोटाङ	०.००
बर्दिया	१४६.३०	ललितपुर	०.००
भक्तपुर	०.००	लमजुङ	०.००
भोजपुर	०.००	महोत्तरी	१.१०
चितवन	१.१०	मकवानपुर	१.१०
डडेल्धुरा	०.००	मनाङ	०.००
दैलेख	०.००	मोरङ	२.३०
दाङ	१४६.३०	मुगु	०.००
दार्चुला	०.००	मुस्ताङ	०.००
धादिङ	०.००	म्याग्दी	०.००
धनकुटा	०.००	नवलपरासी	७.५०
धनुषा	१.१०	नुवाकोट	०.००
दोलखा	०.००	ओखलढुङ्गा	०.००
डोल्पा	०.००	पाल्पा	०.००
डोटी	०.००	पाँचथर	०.००
गोर्खा	०.००	पर्वत	०.००
गुल्मी	०.००	पर्सा	१.१०
हुम्ला	०.००	प्युठान	०.००
इलाम	०.००	रामेछाप	०.००
जाजरकोट	०.००	रसुवा	०.००
कापा	२.३०	रौतहट	१.१०
जुम्ला	०.००	रोल्पा	०.००

रुकुम	०.००	सोलुखुम्बु	०.००
रुपन्देही	७.५०	सुनसरी	२.३०
सल्यान	०.००	सुर्खेत	०.००
संखुवासभा	०.००	स्याङ्जा	०.००
सप्तरी	२.३०	तनहुँ	०.००
सर्लाही	१.१०	ताप्लेजुङ	०.००
सिन्धुली	१.१०	तेह्रथुम	०.००
सिन्धुपाल्चोक	०.००	उदयपुर	२.३०
सिरहा	२.३०		

स्रोत: नेपालका खनिज पदार्थ, खानी तथा भू-गर्भ विभाग, सन् २००४

जलविद्युत्मा कुन जिल्ला/क्षेत्र कति धनी ?

उपर्युक्त मान्यताका आधारमा ढुङ्गा, गिटी र बालुवा निर्यातबाट प्राप्त हुने आम्दानी (रोयल्टी/भाडा आदि)को जिल्लागत विवरण तालिका-७ मा दिइएको छ। जलविद्युत्को सम्भाव्यता दृष्टिले नेपाल विश्वमै धनी देशमध्येमा पर्छ। यहाँ १-२ किलोवाटदेखि १०,५०० मेगावाट विद्युत् निकाल्न सक्ने खोला र हिमनदीहरू छन्। विभिन्न अध्ययनहरूमा उल्लेख भएअनुसार नेपालमा ८० देखि ८६ हजार मेगावाट विद्युत् उत्पादन गर्न सकिन्छ। ट्याक्कै कति किलोवाट वा मेगावाट विजुली निकाल्न सकिन्छ भनी यकिन गर्न सकिने आधार भने छैनन्। त्यसैले यो क्षमता ८६ हजार मेगावाटभन्दा थोरै वा धेरै पनि हुनसक्छ। यो विश्लेषण चाहिँ ८० हजार मेगावाटलाई आधार मानेर गरिएको छ।

विद्युत् विकास विभागबाट सन् २००८ डिसेम्बरसम्म ४२१ जना व्यक्ति वा संघ-संस्थाले ३८,३१५ मेगावाट क्षमता बराबरको विजुली उत्पादन/अध्ययन गर्ने इजाजत (लाइसेन्स) लिइसकेको वा इजाजत पाउन निवेदन दर्ता गराएको पाइन्छ। यसमा विद्युत् उत्पादन भइरहेका (करिव ७०० मेगावाट) आयोजनाहरू पनि पर्छन्।

जलविद्युत्बाट हुने आम्दानीको हिसाव र विश्लेषण निम्न अनुमानका आधारमा गरिएको छ:

- (क) नेपालको जलविद्युत्को उच्चतम क्षमता ८० हजार मेगावाट (हिउँद वा सुख्खा याममा) हो भन्ने मानिएको छ। तर, यसको लागि कति उँचो बाँध बनाइने या बनाउन पाइने, घरजग्गा कतिसम्म सार्न पाइने आदिबारे कुनै पनि शर्तलाई आधार मानिएको छैन। मूलतः अध्ययन/सर्वे वा उत्पादन कार्यका लागि इजाजत पाउनका निमित्त विद्युत् विभागमा दर्ता गराइएका निवेदन वा प्रस्तावको विवरणलाई नै आधार मानिएको छ।
- (ख) परियोजनाको आयु ५० वर्ष मानिएको छ।
- (ग) पूँजीगत लगानीको प्रतिफल हासिल हुने अवधि २० वर्ष मानिएको छ।

- (घ) लगानीमा प्रति वर्ष व्याज १० प्रतिशत जोडिएको छ ।
- (ङ) दुई वा दुईभन्दा बढी जिल्लाको सिमाना भएर बगेका नदीको हकमा विद्युत् गृह (पावर हाउस) रहेको वा रहने जिल्लाले उत्पादन-फाइदाको ५० प्रतिशत पाउने र ५० प्रतिशत लाभ बाँकी जिल्लाहरूबीच बाँडफाँड गर्ने गरी लाभ वितरणको हिसाब गरिएको छ । तर, १०० मेगावाटभन्दा कम क्षमताका विद्युत् आयोजना वा खोलाको सन्दर्भमा पुनर्वितरण संयन्त्र लागू गरिएको छैन । अर्थात् १०० मेगावाटभन्दा साना आयोजनाको लाभ एउटै जिल्लालाई छोडिएको छ ।
- (च) नेपालमा विद्युत् उत्पादन गर्दा शुरुको पाँच वर्ष रोयल्टी, भ्याट, ट्याक्स सबै मिनाहा गरिएको छ । तर, नेपाललाई चाहिने हालको आवश्यकता पूर्ति भएपछि कर छुटको सो अवस्था नरहन सक्छ भने छुट पाएकाहरूले पनि पाँच वर्षपछि सबै किसिमको राजस्व तिर्नेपने हुन्छ । त्यसकारण यहाँ ८० हजार मेगावाटमा नै २५ प्रतिशतका दरले रोयल्टी/राजस्व आम्दानी सरकारलाई हुने मानेर हिसाब गरिएको छ ।
- (छ) उल्लिखित मान्यताका आधारमा विश्लेषण गर्दा राज्यलाई प्रति मेगावाट प्रतिवर्ष सरदर करिब रु.३.८८ करोड आय हुने देखिन्छ ।
- (ज) हालसम्म जम्मा ३८,३१५ मेगावाटको इजाजत जारी भएको वा दरखास्त परेको भएतापनि ८० हजार मेगावाट क्षमतालाई आधार मानी गुणक (Co-efficient) निकालेर हरेक जिल्लामा 'रि-लोड' गरी हिसाब गरिएको हो । जस्तै: मुगु जिल्लामा हालसम्म ६८३.४ मेगावाटका लागि मात्र दरखास्त परेको भएता पनि अधिकतम ८० हजार मेगावाटलाई आधार मानी ८००००/३८३१५. २.०३४८ गुणक (Co-efficient) ले गुणन गरी मुगु जिल्लाको अधिकतम जलविद्युत् क्षमता १३८०.६ मेगावाट मानी हिसाब गरिएको छ ।
- (झ) पूँजीगत लगानी प्रति मेगावाट रु.१२/१३ करोडदेखि रु.३५/३६ करोडसम्म पर्ने देखिएकोमा औसत रु.१७.५ करोड प्रति मेगावाटलाई आधार मानिएको छ ।
- (ञ) नेपाल विद्युत् प्राधिकरणको विद्युत् किन्ने दर हिउँद र बर्खायाममा फरक-फरक रहेको छ । विद्युत् विकास विभागका विशेषज्ञ इन्जिनियरसँग छलफल गरी प्रति युनिट रु.५.४० सरदर मूल्यलाई आधार मानिएको छ ।
- (ट) व्यवस्थापन खर्च विद्युत् कम्पनीपिच्छे फरक देखिएको छ । सरकारी विद्युत् कम्पनी र स-साना विद्युत् गृहको व्यवस्थापन खर्च आम्दानीको १२/१३ प्रतिशतसम्म पनि देखिएको छ भने ठूला र निजी विद्युत् कम्पनीको व्यवस्थापन खर्च एक प्रतिशतभन्दा कम पनि रहेको देखिन्छ । त्यसैले सम्बन्धित विशेषज्ञ इन्जिनियरसँगको छलफलपछि सरदर व्यवस्थापन खर्च दुई प्रतिशत लिइएको छ ।
- उपर्युक्त आधार र अनुमानको सीमाभित्र रही हिसाब गर्दा जलविद्युत् उत्पादनबाट राज्यलाई हुने वार्षिक आम्दानीमा कैलाली जिल्लाको भागमा सबैभन्दा बढी रु.३८.८८ अर्ब पर्ने देखिन्छ । त्यसपछि संखुवासभा रु.२७ अर्ब, जाजरकोट रु.२२.७२ अर्ब, डोटी रु.१८.२६ अर्ब, सुर्खेत/बर्दिया रु.१३ अर्ब, सुनसरी रु.११.८८ अर्ब, हुम्ला रु.१०.६६ अर्ब, सोलुखुम्बु रु.१० अर्ब आदि रहेका छन् ।

कैलाली, सुनसरी जस्ता प्रायः तराईमा पर्ने जिल्लाहरूमा कसरी त्यति धेरै जलविद्युत् सम्भव हुन्छ भन्ने प्रश्न उठ्न सक्छ। अथवा सप्तरीमा जलविद्युत् देखिएको भन्ने पनि लाग्न सक्छ। माथि उल्लेख गरिएको आधार (तालिका-७) अनुसार कोशी नदीबाट ३,३०० मेगावाट जलविद्युत् निकाल्नका निम्ति परेको दरखास्तअनुसार उक्त आयोजनाको विद्युत् गृह सुनसरी जिल्लामा राखिने प्रस्ताव गरिएको कारणले सुनसरीमा जलविद्युत्को सम्भावना देखिएको हो भने सप्तरीसँग कोशी नदीको सिमाना जोडिएकोले कोशी नदीको मूलदेखि विद्युत् गृहसम्म सिमाना जोडिएका सबै जिल्लालाई कोशीबाट उत्पादन हुने जम्मा ३,३०० मेगावाटको आधा अर्थात् १,६५० मेगावाट बराबरी 'रि-लोड' गरिएको हो। यही रूपमा कैलाली, संखुवासभा, जाजरकोट लगायत अन्य जिल्लाहरूमा पनि जलविद्युत्को प्रचुर सम्भावना देखिन गएको हो।

तालिका ८

जिल्लागत हिसाबमा जलविद्युत्को आर्थिक सम्भाव्यता

जिल्ला	रु. करोडमा	जिल्ला	रु. करोडमा
अछाम	५२६.३८	डोल्पा	२०४.२६
अर्घाखाँची	२.३०	डोटी	१८२६.२१
बाग्लुङ	२४५.६६	गोर्खा	६८५.८०
बैतडी	७.२०	गुल्मी	६२.५७
बझाङ	४२०.४८	हुम्ला	१०६६.३२
बाजुरा	११.५२	इलाम	२४.४८
बाँके	०.००	जाजरकोट	२२७२.३२
बारा	०.००	फापा	०.००
बर्दिया	१२८६.००	जुम्ला	३८३.८०
भक्तपुर	०.००	काभ्रे	८.६५
भोजपुर	३०६.४३	कैलाली	३८८८.००
चितवन	२३५.३७	कालीकोट	६८५.०१
डडेल्धुरा	६.३४	कञ्चनपुर	०.००
दैलेख	६५५.७८	कपिलवस्तु	०.००
दाङ	०.००	कास्की	५६१.३१
दार्चुला	१४८.४०	काठमाडौं	०.००
धादिङ	५०१.०५	खोटाङ	१३८.१४
धनकुटा	२८७.००	ललितपुर	११४.४८
धनुषा	०.००	लमजुङ	२३०.६८
दोलखा	३६६.१८	महोत्तरी	०.००

तालिका ८

राष्ट्रिय निकुञ्जको जिल्लागत आम्दानी

जिल्ला	रु. करोडमा	जिल्ला	रु. करोडमा
अछाम	०.१०	म्याग्दी	०.१५
बागलुङ	०.१५	नुवाकोट	१.५३
बर्दिया	३.४३	पर्सा	८.८३
चितवन	४६.३१	रसुवा	१.५३
डोल्पा	१७.८६	संखुवासभा	०.३२
डोटी	०.१०	सिन्धुपाल्चोक	१.५३
जुम्ला	०.१८	सोलुखुम्बु	२५.७६
कञ्चनपुर	०.६१	सुनसरी	२.१४
काठमाडौं	७.००	ताप्लेजुङ	८१.७०

स्रोत: वार्षिक प्रतिवेदन, २००६/०७, नेपाल सरकार, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

हिमाल आरोहणको आम्दानी

हरेक वर्ष हजारौं सङ्ख्यामा विदेशी पर्यटकहरू नेपालको पर्वतीय पदयात्रा (ट्रेकिङ) र हिमाल आरोहण गर्ने उद्देश्यले नेपाल भित्रिन्छन्। सन् २००७ मा १६२ वटा टोलीले विभिन्न हिमाल आरोहण गर्न अनुमति मागेकोमा ८६ टोलीले हिमाल चढ्ने आफ्नो इच्छा पूरा गरेका थिए। त्यसरी हिमशिखरमा पुग्नका लागि आउने आरोहीको सङ्ख्या ११२८ थियो। उनीहरूले ४,८२३ जना नेपालीलाई भरिया र पथप्रदर्शक (गाइड) को रूपमा रोजगारी दिएका थिए। त्यसवेलासम्मकै सवैभन्दा बढी रोयल्टी (२४,४३,७०० डलर) पनि सोही वर्ष प्राप्त भएको थियो। रोयल्टी बाहेक ती पर्यटकले नेपालमा खर्च गरेको पैसाले यहाँको एक परिवार करिब एकवर्ष पालिन सक्ने कुरालाई समेत आधार बनाई हिमाल आरोहणबाट हुने सम्भाव्य आर्थिक लाभको हिसाब गरिएको छ। हिमाल आरोहणबाट हुने आम्दानीको जिल्लागत विवरण तालिका-१० मा दिइएको छ।

सामान्य घुमघाम, तीर्थयात्रा र पदयात्राका निम्ति आउने पर्यटकबाट हुने आम्दानी

काठमाडौंपछि पोखरा पर्यटकहरूले मनपराएको मुख्य ठाउँ हो। सन् २००७ मा १,२३,८४४ वैर-भारतीय पर्यटकले पोखरा भ्रमण गरेका थिए। तीमध्ये करिब ६० हजार पर्यटकको प्राथमिकता पदयात्रा र हिमालयको अवलोकन थियो। त्यस्तै, धार्मिक क्षेत्रहरूमध्ये पशुपतिनाथ, लुम्बिनी र जनकपुरमा धार्मिक पर्यटकहरूको घुइँचो लाग्ने गर्छ। बराहक्षेत्र, मनकामना, मुक्तिनाथ आदि ठाउँमा पनि भारतीय तीर्थयात्रीहरू ठूलो सङ्ख्यामा जाने गरेका भएतापनि त्यसको भरपर्दो अभिलेख उपलब्ध नभएका कारण यस अध्ययनमा ती क्षेत्रहरूलाई समावेश गरिएको छैन। यो

हिमाल संविधान-यात्रा: दुई

तालिका १०

हिमाल आरोहणबाट हुने आम्दानीको जिल्लागत विवरण

जिल्ला	रु. करोडमा	जिल्ला	रु. करोडमा
डोल्पा	२.०६	म्याग्दी	१.०८
गोरखा	२.२८	रसुवा	३.२६
कास्की	७.४८	रुकुम	०.४३
लमजुङ	०.३३	संखुवासभा	४.५६
मनाङ	७.८२	सोलुखुम्बु	५८.००
मुगु	०.६५	ताप्लेजुङ	३.२६
मुस्ताङ	१४.३४		

स्रोत: नेपाल टुरिज्म स्ट्याटिस्टिक्स- २००६/०७

तालिका ११

पदयात्री/तीर्थयात्रीबाट हुने आम्दानी

जिल्ला	रु. करोडमा
काठमाडौं/भक्तपुर/ललितपुर	२६४
धनुषा	१२.५०
कास्की	२०३
मनाङ	१०२
मुस्ताङ	१०२
रुपन्देही	४४

स्रोत: नेपाल टुरिज्म स्ट्याटिस्टिक्स- २००६/०७

प्रकृतिका पर्यटकहरूबाट हुने आम्दानीको जिल्लागत विवरण तालिका-११ मा दिइएको छ।

सन् २००७ मा नेपाल आएका सम्पूर्ण पर्यटकले करिब रु.१८ अर्ब बराबरको विदेशी मुद्रा सटही गरेका थिए। त्यसमध्ये करिब रु.११ अर्ब विभिन्न जिल्लामा खर्च भएको विवरण उपलब्ध हुनसक्यो। बाँकी करिब ७ अर्ब पनि नेपालमै खर्च भएको भएता पनि त्यसको जिल्लागत तथ्याङ्कको अभावमा विश्लेषण गर्न सकिएको छैन।

कृषि

हामीले सानैदेखि सुन्दै आइरहेका हौं, 'नेपाल कृषिप्रधान देश हो; त्यसैले नेपालको विकास कृषिको विकासबाट मात्र सम्भव छ।' कतिपय अर्थमा यो कथन ठीकै पनि हो। यसअनुरूप हरेक वर्ष कृषिलाई प्राथमिकता दिएर बजेट विनियोजन गरिएको पनि पाइन्छ। तर, यो क्षेत्रबाट सोचेजति प्रतिफल भने प्राप्त भएको छैन। त्यसैले सधैं प्रश्न उठ्ने गरेको छ: कतै कृषि क्षेत्रको लगानीले अरू क्षेत्रको लगानीलाई कमजोर त तुल्याइरहेको छैन? विकासको मेरूदण्ड मानिएको 'कृषि विकास' वारे यसरी प्रश्नचिन्ह लगाउँदा केही कृषि विशेषज्ञ र राजनीतिक व्यक्तिहरूको चित्त दुख्न पनि सक्छ। तर पनि यथार्थ के हो भने लगानी र प्राथमिकता दिइएअनुसार कृषि क्षेत्रले देशलाई लाभ दिनसकेको छैन।

कुनै पनि क्षेत्रको लगानी मुख्यतः दुईवटा आधारमा गरिन्छ: पहिलो, सामाजिक दायित्व निर्वाह गर्न र दोस्रो, तुलनात्मक लाभ प्राप्त गर्ने उद्देश्यबाट। कृषिको लगानी सामान्यतः सामाजिक दायित्व निर्वाह गर्नका लागि हुने गर्दछ। मूलतः स्थानीय तहमा रहेको बेरोजगारी समस्या कम गर्न र खाद्यमा आत्मनिर्भर हुनको लागि कृषि क्षेत्रमा लगानी गरिन्छ। तर, तुलनात्मक लाभका दृष्टिले नेपालको कृषि क्षेत्र समग्र रूपमा भारत, डेनमार्क, जर्मनी, नेदरल्याण्ड, अमेरिका आदि देशसँग प्रतिस्पर्धा गर्ने क्षमता राख्दैन। अर्थात् ती देशसँग नेपालको कृषि क्षेत्रले प्रतिस्पर्धा गर्न सजिलो छैन। त्यसैले कृषिप्रतिको हाम्रो परम्परागत सोचमा नै परिवर्तन ल्याउनु जरूरी भइसकेको छ।

विकसित मात्र नभई दक्षिण एशियाकै अन्य मुलुकहरूको तुलनामा पनि नेपालको कृषि क्षेत्र उत्पादकत्व अत्यन्त न्यून हुनुका धेरै कारणहरूमध्ये सिंचाई सुविधा, उचित मलखाद, वाटोघाटो, उन्नत बीउविजन, कीटनाशक औषधि, उपयुक्त प्रविधि आदि कुराहरूको अभाव नै मुख्य रहेका छन्। हाम्रो कतिपय परम्परागत कृषिजन्य उत्पादनको बजारमा पर्याप्त माग नहुनु र उत्पादन लागत बढी हुनुले पनि उत्पादन न्यून भइरहेको छ। तर पनि यी समस्याहरू समाधान गर्न सकिएमा कृषि उत्पादनको सम्भाव्यता नेपालमा हुँदै नभएको भने होइन।

निरन्तरको अनिकाल र खाद्य सङ्कटबाट मुक्ति पाउन सन् १९६० दशकमा भारतले कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व बढाउन 'हरित क्रान्ति' को नाममा एउटा नयाँ अभियान थाल्यो। त्यो अभियानले भारतका केही राज्यको कृषिलाई कायापलट गरिदियो। पञ्जाब र हरियाणा जस्ता राज्यमा यसको अत्यधिक सकारात्मक प्रभाव देखियो। प्रतिहेक्टर ३.५ मे.ट. अन्न उत्पादन गरिरहेका त्यहाँका कृषकले ८ मे.ट. सम्म उत्पादन गर्न थाले। तर भारतका अन्य कतिपय राज्यहरूमा अहिले पनि प्रतिहेक्टर उत्पादन करिब ४ मे.ट. मात्र छ।

अध्ययनका आधार

यो अध्ययन कृषि क्षेत्रमा उपयुक्त रूपमा लगानी, भूमिसुधार, सिंचाई, मलखाद, बीउविजन, औषधिमूलो, बजार, सुरक्षालगायतका समस्याहरू समाधान भएको अवस्थामा यो क्षेत्रले के-कति

उत्पादन दिनसकछ र राज्यलाई त्यसबाट प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष आम्दानी कति हुनसकछ भन्नेबारेमा केन्द्रित छ। निम्न सूचना र अनुमानलाई अध्ययनको आधार बनाइएको छ।

1. यो अध्ययनमा नेपाल सरकारले तयार पारेको राष्ट्रिय नमूना कृषि गणना नेपाल, सन् २००१/०२ का तथ्याङ्कलाई लिइएको छ। यसपछि सरकारीस्तरमा कृषिको यति विस्तृत सर्वेक्षण अर्को भएको छैन।
2. आँकडा उपलब्ध भएका केही निश्चित जिल्लाको मुख्य वाली, नगदे वाली, तरकारी र फलफूल खेती तथा पशुपालनको उत्पादन दरलाई आधार मानी नेपाल लेबर एकेडेमीका कृषि विशेषज्ञ डा. शिव शर्मासहितको छलफलबाट निस्केको गुणक (कोफिसेन्ट)मार्फत हरेक जिल्लाको कृषि उपलब्धको गणना गरिएको छ। फलफूल र तरकारी खेतीबाट तराईका जिल्लामा कृषि उत्पादनको करिब १५ प्रतिशत र हिमाली जिल्लामा करिब २० प्रतिशत थप आम्दानी भएको देखिन्छ। पशुपालनमा भने अवस्था ठीक उल्टो; अर्थात् पहाडी र हिमाली जिल्लाहरूमा २० प्रतिशत र तराईका जिल्लाहरूमा १५ प्रतिशत थप आम्दानी भएको देखिन्छ।
3. नेपालमा कृषियोग्य जग्गा २,६५,४०,३७१ हेक्टर रहेकोमा ६०.५२ प्रतिशत आंशिक या पूर्ण सिंचाई सुविधा प्राप्त र ३८.४८ प्रतिशतमा सिंचाई छैन भन्ने मानिएको छ।
4. नेपालको कृषियोग्य जग्गामध्ये करिब ८० प्रतिशतमा कुनै न कुनै रूपमा सिंचाई सुविधा पुऱ्याउन सकिन्छ भन्ने पनि मानिएको छ।
5. ८० प्रतिशत जमिनमा सिंचाई सुविधा र लगानी मल, बीउ, औषधि, बजार आदिको सही व्यवस्थापन हुनसकेको खण्डमा नेपालको कृषि क्षेत्र युरोप वा जापानको स्तरमा पुग्न नसके पनि भारतका पञ्जाब र हरियाणा राज्यको स्तरमा चाहिँ पुऱ्याउन सकिन्छ भन्ने अनुमान गरिएको छ।
6. पञ्जाब र हरियाणामा कृषि उत्पादकत्व प्रतिहेक्टर ८ मे.ट. रहेको छ भने भारतकै पहाडी क्षेत्रको कृषि उत्पादकत्व प्रतिहेक्टर ४.५ मे.ट. र तीन वाली भित्र्याउने उत्पादकत्व क्षमताको सम्भाव्यतालाई नेपालको सन्दर्भमा गांसेर हिसाब गरिएको छ। नेपालमा ०.५ हेक्टर भन्दा कम जमिन भएका किसानहरूको वार्षिक वाली भित्र्याउने क्षमता बढी देखिएको छ भने पाँच हेक्टरभन्दा बढी जग्गा भएकामा यो क्षमता निकै कम देखिएको छ।
7. घरमा त्यसै खेर गइरहेको ज्याला नआउने श्रमिकलाई कृषि क्षेत्रमा प्रयोग गरिएकोले सामान्यतः त्यसको हिसाब गर्ने गरिएको पाइँदैन। तर, उक्त पारिवारिक श्रमलाई ठीकसँग हिसाब गर्दा त्यसले उत्पादन लागतको करिब ८० प्रतिशत अंश ओगटेको पाइँन्छ।
8. संसारका कुनै पनि देशमा कृषि उत्पादनमा प्रत्यक्ष कर लगाउने चलन रहेको पाइँदैन। विकासोन्मुख मुलुकहरू जति धेरै कृषिमा निर्भर भएका छन्, कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको त्यति नै धेरै हिस्सा रहेको पाइँन्छ। उद्योग, कलकारखाना र सेवा क्षेत्रको विस्तार तथा प्रविधिको विकाससँगै कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान घट्दै जाने गरेको पाइँन्छ। नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा केही वर्ष अघिसम्म ५० प्रतिशतभन्दा माथि रहेको कृषि क्षेत्रको हिस्सेदारी हाल २५ प्रतिशतको हाराहारीमा फरेको छ। कृषि

- उत्पादनले राज्यलाई प्रत्यक्ष कर नदिए पनि यसका रूपहरू परिवर्तन हुँदा (जस्तै गहुँबाट पीठो/मैदा हुँदै बिस्कूट, रोटी बनाउँदा) या यो बजारमा अन्य सामानहरूसँग साटिँदा (अर्थात् किसानले अन्न विक्री गरी सोबाट साबुन, तेल, कपडा आदिमा खर्च गर्दा) राज्यलाई कर प्राप्त हुने गर्छ। यसरी अप्रत्यक्ष रूपमा प्राप्त हुने करको पनि यहाँ हिसाब गरिएको छ। उत्पादनको ८० प्रतिशतलाई उत्पादन लागत र बाँकी रहेको २० प्रतिशत बजारमा वस्तु विनिमय (साटन) को लागि उपलब्ध रहेको मानी हिसाब गरिएको छ।
८. उपलब्ध कृषि उत्पादनको २० प्रतिशतलाई १०० प्रतिशत मानी सोको १५ प्रतिशतलाई करका रूपमा राज्यले पाउने आम्दानी मानी हिसाब गरिएको छ।
१०. नेपालको सबै जिल्लाको कृषि उपजको आर्थिक विश्लेषणले हाल नेपालमा भइरहेको उत्पादन दरलाई २४८ प्रतिशतले बढाउन सकेमा मात्रै नेपालको कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व र उत्पादन भारतको पञ्जाब र हरियाणाको हाराहारीमा पुग्नसक्ने देखायो।
११. यो विश्लेषण हाम्रा विभिन्न जिल्लाहरूको उत्पादकत्व र भारतको पञ्जाब तथा हरियाणाको उत्पादकत्वलाई आधार मानी गरिएको छ। यसलाई योभन्दा कम या बढी बनाएर पनि हिसाब गर्न सकिन्छ।
१२. यो विश्लेषणका आधारमा कृषि क्षेत्रमा सबभन्दा बढी लाभ सर्लाही जिल्लामा देखिन्छ। त्यसैगरी कृषिबाट राज्यलाई हुने आम्दानी पनि यही जिल्लामा बढी हुनसक्छ। तुलनात्मक लाभका दृष्टिले त्यसपछि क्रमशः धनुषा, सिरहा, सप्तरी, मोरङ, झापाहुँदै अन्त्यमा डोल्पा, मुस्ताङ र मनाङ पर्दछन्। (तालिका-१२)
१३. कृषि क्षेत्रबाट सबै जिल्लाको उच्चतम सम्भाव्य कुल आम्दानी रु. ८.८ अरब हुन आउँछ।
१४. सन् २००८/०९ को नेपालको बजेटसँग तुलना गर्दा कृषि क्षेत्रले सरकारी राजस्वमा करिब ३.५ प्रतिशत मात्र करका रूपमा योगदान गरेको देखिन्छ।
- यहाँ दिइएको तालिकाअनुसार जिल्लागत कृषि आय प्राप्त गर्न ठूलो लगानीको आवश्यकता पर्दछ। तर, त्यसरी गरिने लगानीको प्रतिफल साँच्चै नै तुलनात्मक फाइदाको आधारमा सही हुन्छ कि हुँदैन? त्यो लगानी अन्य तुलनात्मक फाइदा हुने क्षेत्रमा गर्दा बढी फाइदा हुनसक्छ कि? यी र यस्ता प्रश्नको जवाफ खोज्नुअघि तलका दुईवटा उदाहरण हेरोँ।

गोलभेंडाका कुरा!

नेपालको सबैभन्दा बढी गोलभेंडा हुने सर्लाहीको लालवन्दी क्षेत्रमा एक बोटमा वार्षिक १० देखि १२ केजी गोलभेंडा फल्दा हामी 'राम्रो फल्यो' भनी खुसी हुन्छौं। तर, पश्चिमी यूरोपका नेदरल्याण्ड, जर्मनी र बेल्जियम आदि देशमा एक बोट गोलभेंडामा ३०० देखि ४०० केजी प्रतिवर्ष फल्छ। यसरी फल्ने गोलभेंडाको बोटका जरा माटोमा होइन, कृत्रिम रूपमा बनाइएको विशेष प्रकार (६×६×३ इन्च) को नरम छिद्रदार ढुङ्गा ङउयचगक कतयलभ० मा गाडिएका हुन्छन्। हरेक दिन टिपिने गोलभेंडाको तौललाई आधार बनाई सो बोटका जरामा जोडिएका पातलो पाइपबाट शेल मल कम्प्युटरमार्फत आवश्यक मात्रामा सम्प्रेषित गर्ने गरिन्छ। यस

हिमाल सविधान-यात्रा: दुई

तालिका-१२

कृषि उत्पादनबाट राज्यलाई हुनसक्ने आम्दानी

जिल्ला	कृषि जीएफभी* (रु. करोडमा)	पशुपालन (रु. करोडमा)	जम्मा (रु. करोडमा)	जिल्ला	कृषि जीएफभी (रु. करोडमा)	पशुपालन (रु. करोडमा)	जम्मा (रु. करोडमा)
अछाम	४.७०	०.१४	४.८४	काभ्रे	१८.८३	०.५७	१९.४०
अर्घाखाँची	८.७८	०.२६	९.०४	कैलाली	१८.२६	०.४१	१८.६७
बाग्लुङ	८.३२	०.२५	८.५७	कालीकोट	३.८६	०.१२	३.९७
बैतडी	५.५५	०.१७	५.७२	कञ्चनपुर	१२.६२	०.२८	१२.९०
बझाङ	३.४५	०.१०	३.५५	कपिलवस्तु	१८.७८	०.४२	१९.२१
बाजुरा	२.२८	०.०७	२.३६	कास्की	५.७५	०.१७	५.९२
बाँके	१२.३६	०.२८	१२.६४	काठमाडौं	१५.६८	०.४७	१६.१५
बारा	१४.४८	०.३३	१४.८१	खोटाङ	१२.८८	०.३८	१३.२७
बर्दिया	१३.०८	०.२८	१३.३७	ललितपुर	८.८८	०.२७	९.१६
भक्तपुर	७.५१	०.२३	७.७४	लमजुङ	४.८०	०.१४	४.९४
भोजपुर	८.४८	०.२५	८.७३	महोत्तरी	३५.८८	०.८१	३६.७०
चितवन	११.३७	०.२६	११.६३	मकवानपुर	८.६३	०.२६	८.८९
डडेल्धुरा	३.०८	०.०८	३.१७	मनाङ	०.२८	०.०१	०.२९
दैलेख	५.७८	०.१७	५.९६	मोरङ	३१.४६	०.७१	३२.१७
दाङ	१७.८१	०.४०	१८.२१	मुगु	१.६३	०.०५	१.६८
दार्चुला	४.४१	०.१३	४.५४	मुस्ताङ	०.३२	०.०१	०.३३
धादिङ	८.०४	०.२७	८.३१	म्याग्दी	३.३२	०.१०	३.४२
धनकुटा	६.२५	०.१८	६.४४	नवलपरासी	१५.८६	०.३६	१६.२२
धनुषा	४२.१८	०.८५	४३.०३	नुवाकोट	१५.६८	०.४७	१६.१५
दोलखा	११.८८	०.३६	१२.२४	ओखलढुङ्गा	८.५३	०.२६	८.७९
डोल्पा	०.६३	०.०२	०.६५	पाल्पा	७.८७	०.२४	८.११
डोटी	४.४६	०.१३	४.५९	पाँचथर	७.१०	०.२१	७.३१
गोर्खा	८.३०	०.२५	८.५५	पर्वत	३.५६	०.११	३.६७
गुल्मी	१०.४४	०.३१	१०.७५	पर्सा	१४.१५	०.३२	१४.४७
हुम्ला	१.६१	०.०५	१.६६	प्युठान	६.६८	०.२०	६.८८
इलाम	१३.३३	०.४०	१३.७३	रामेछाप	११.७८	०.३५	१२.१३
जाजरकोट	४.२१	०.१३	४.३४	रसुवा	२.२४	०.०७	२.३१
फापा	२८.५७	०.६७	२९.२४	रौतहट	१६.८४	०.३८	१७.२२
जुम्ला	२.०६	०.०६	२.१२	रोल्पा	७.६०	०.२३	७.८३

रुकुम	४.५७	०.१४	४.७१	सोलुखुम्बु	५.२१	०.१६	५.३७
रुपन्देही	२०.८८	०.४७	२१.३५	सुनसरी	२१.७१	०.४८	२२.२०
सल्यान	७.४४	०.२२	७.६६	सुर्खेत	६.८६	०.२१	७.१७
संखुवासभा	६.३५	०.१८	६.५४	स्याङ्जा	७.६६	०.२३	७.८९
सप्तरी	४०.८८	०.८२	४१.८०	तनहुँ	७.३८	०.२२	७.६१
सर्लाही	४३.५३	०.८८	४४.५१	ताप्लेजुङ	५.८३	०.१८	६.११
सिन्धुली	१५.६२	०.४७	१६.०८	तेह्रथुम	२.३७	०.०७	२.४४
सिन्धुपाल्चोक	१८.६७	०.५६	१९.२३	उदयपुर	१५.४२	०.४६	१५.८८
सिरहा	४१.१०	०.८२	४२.०२				

* मुख्य अन्नबालीहरू, नगदे बाली र फलफूल, तरकारी ।

स्रोत: राष्ट्रिय नमूना कृषि गणना नेपाल, २००१/०२, नेपाल सरकार, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।

किसिमको गोलभेंडाको बोटले बोध खप्न नसक्ने हुँदा यसलाई फलामे जालीको टेको लगाइएको हुन्छ । यस्ता बोटमध्ये कुनैले हरेक कुप्पामा तीन वटा मात्र गोलभेंडा फलाउने गर्छन् भने कुनैले ५, कुनैले ७ या कुनैले स-साना ४० देखि ५० वटासम्म कुप्पा फलाउने सक्छन् ।

कति दूध दिने गाई दूधालु ?

नेपालमा धेरैजसो गाईले बाच्छावाच्छी पाएपछि एक वर्षसम्म दैनिक १ देखि २ लिटरसम्म दूध दिने गर्छन् । यदि कुनै गाईले दैनिक १० देखि १२ लिटर दूध दियो भने हामी त्यसलाई धेरै दुधालु गाई भन्ने गर्दछौं । जबकि डेनमार्क, जर्मनी, नेदरल्याण्ड आदि पश्चिम युरोपका देशहरूमा वर्षभरि दैनिक ८० देखि ८० लिटर र दूध दिइरहने गाईबाट मात्र लगानीको सही प्रतिफल आउँछ भन्ने मानिन्छ । त्यहाँ दैनिक ४०/५० लिटरभन्दा कम दूध दिने गाई दूधको प्रयोजनका निम्ति पालिँदैनन् ।

हामीलाई यी उदाहरणहरू पत्याउन गाह्रो पर्न पनि सक्छ । तर यो वास्तविकता हो । त्यसो भए के अत्यधिक उत्पादन खर्च लाग्ने गरेको नेपालको कृषि क्षेत्रले भारत या पश्चिम युरोपसँग प्रतिस्पर्धा गरी देशको औद्योगिकीकरण या भौतिक पूर्वाधार विकासमा योगदान पुऱ्याउन सक्ने गरी आम्र्दानी गर्न सक्छ त ? आज सोचिनुपर्ने मुख्य सवाल यही हो ।

यसको अर्थ कृषि क्षेत्रलाई बेवास्ता गर्नुपर्छ भन्ने पनि होइन । यहाँ कृषि क्षेत्रमा गरिने लगानीको उद्देश्य स्पष्ट हुनुपर्छ मात्र भन्न खोजिएको हो । हाम्रो कृषि क्षेत्रको लगानी देशको खाद्य आवश्यकता पूर्ति र ग्रामीण क्षेत्रमा भएका ज्याला नपाउने श्रमिकहरूलाई सम्बोधन गर्ने अर्थात् तिनलाई रोजगारी उपलब्ध गराइरहने उद्देश्यद्वारा प्रेरित हुनुपर्दछ । हाम्रा लागि तुलनात्मक लाभका दृष्टिले अत्यन्त आकर्षक क्षेत्रका रूपमा पर्यटन, जलस्रोत आदि छँदै छन् ।

हिमाल संविधान-यात्रा: दुई

सन्दर्भ सामग्री

१. मोनोग्राफ: कृषि जनगणना, नेपाल २००१/०२, नेपाल सरकार, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग।
२. राष्ट्रिय नमूना कृषि गणना नेपाल, २००१/०२, नेपाल सरकार, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग।
३. ल्याण्ड रिफर्म इन् नेपाल: ह्वेयर इज इट कमिड फ्रम एण्ड ह्वेयर इज गोइड? लिज अल्डेन विली, डा. डी. चापागाईं र डा. शिव शर्मा, डिफिड।

(पोखरेल सिविल इन्जिनियर हुन्।)

(१६-३१ भदौ, १६-३१ असार, १-१५ साउन, १६-३२ साउन र १-१५ भदौ २०६६ को हिमाल खबरपत्रिका मा प्रकाशित)